

ОШ МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИНИН ЖАРЧЫСЫ. ХИМИЯ. БИОЛОГИЯ.
ГЕОГРАФИЯ

ВЕСТНИК ОШСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА. ХИМИЯ. БИОЛОГИЯ.
ГЕОГРАФИЯ

BULLETIN OF OSH STATE UNIVERSITY. CHEMISTRY. BIOLOGY. GEOGRAPHY

e-ISSN: 1694-8688

№2(3)/2023, 33-38

ГЕОГРАФИЯ

УДК: 371:91(075.8)

DOI: [10.52754/16948688_2023_2\(3\)_4](https://doi.org/10.52754/16948688_2023_2(3)_4)

**МЕКТЕПТЕ ГЕОГРАФИЯНЫ ОКУТУУ АРКЫЛУУ ИНСАНДЫ
КАЛЫПТАНДЫРУУДАГЫ ЭКОЛОГИЯЛЫК ТААЛИМ ЖАНА ТАРБИЯ БЕРҮҮНҮН
ОРДУ ЖАНА МААНИСИ**

МЕСТО И ЗНАЧЕНИЕ ЭКОЛОГИЧЕСКОГО ОБРАЗОВАНИЯ В ФОРМИРОВАНИИ
ЛИЧНОСТИ ЧЕРЕЗ ПРЕПОДАВАНИЕ ГЕОГРАФИИ В ШКОЛЕ

THE PLACE AND SIGNIFICANCE OF ENVIRONMENTAL EDUCATION IN THE
FORMATION OF PERSONALITY THROUGH TEACHING GEOGRAPHY AT SCHOOL

Зулушова Акылбу Токторалиевна

Зулушова Акылбу Токторалиевна

Zulushova Akyibu Toktoralievna

улук окутуучу, Ош мамлекеттик университети

старший преподаватель, Ошский государственный университет

senior lecturer, Osh State University

zulushova68@mail.ru

Дүйшөнакунов Мураталы Турганалиевич

Дүйшөнакунов Мураталы Турганалиевич

Duishonakunov Murataly Turganaliievich

г.и.к., доцент, Кыргыз-өзбек университети

к.г.н, доцент, Кыргызско-Узбекский университет

candidate in geographical sciences, associate professor, Kyrgyz Uzbek University

dmurataly@mail.ru

Кулушова Алтынай Токтосуновна

Кулушова Алтынай Токтосуновна

Kulushova Altynai Toktosunovna

улук окутуучу, Кыргыз экономикалык университети

старший преподаватель, Кыргызский экономический университет

senior lecturer, Kyrgyz Economical University

altynay.toktosunova68@mail.ru

МЕКТЕПТЕ ГЕОГРАФИЯНЫ ОКУТУУ АРКЫЛУУ ИНСАНДЫ КАЛЫПТАНДЫРУУДАГЫ ЭКОЛОГИЯЛЫК ТААЛИМ ЖАНА ТАРБИЯ БЕРҮҮНҮН ОРДУ ЖАНА МААНИСИ

Аннотация

Маанилүүлүк. Кыргызстандын тоо экосистемаларын жана био ар түрдүүлүгүн сактоо жана рационалдуу пайдалануу; токойлорду жана жайыттарды сактоо; экологиялык коопсуздук жана адамдын ден соолугу, суунун, топурактын, абанын сапаты, азык түлүк коопсуздугу; таштандыларды кайра иштетүүдө жана жер планетасынын глобалдык мыйзамдарын закон ченемдүүлүктөрүн, атмосфералык абанын абалын, булганышын байкоо менен студенттердин жаратылыштын сырларына болгон ойлорун, көз-карашын калыптандыруу жана жаратылышты коргоого багыттоо географияны окутууда инсанды калыптандырууда мааниси чоң. Экологиялык билим берүүнүн негизги мааниси айлана чөйрөгө, башка адамдарга эмоционалдуу, эрктүү мамиле кылуу тажрыйбасына ээ болуу. Азыркы учурда экологиялык түшүнүк - планетанын ар бир жашоочусунун экологиялык маданиятын, жоопкерчилигин калыптандырууга багытталган окутуу жана тарбиялоодогу үзгүлтүксүз процесс болуп саналат. Экологиялык билим берүүнү жана тарбиялоону ийгиликтүү ишке ашыруу үчүн төмөнкү иштерди аткаруу керек.

Ачкыч сөздөр: мектеп, инсан, экология, география, таалим, тарбия, компетенция, калыптандыруу, мониторинг рекультивация, окутуу, баалоо.

Место и значение экологического образования в формировании личности через преподавание географии в школе

Аннотация

Актуальность. Сохранение и рациональное использование горных экосистем и биоразнообразия Кыргызстана; сохранение лесов и пастбищ; экологическая безопасность и здоровье человека, качество воды, почвы, воздуха, безопасность пищевых продуктов. В преподавании географии важно формировать мысли и взгляды учащихся на тайны природы и акцентировать внимание на охране природы путем наблюдения за глобальными законами планеты Земля, состоянием атмосферного воздуха, загрязнением окружающей среды, формированием личности. Основное значение экологического воспитания заключается в приобретении опыта эмоционально-волевого отношения к окружающей среде и другим людям. В настоящее время экологическое просвещение представляет собой непрерывный процесс образования и обучения, направленный на формирование экологической культуры и ответственности каждого жителя планеты. Для успешного осуществления экологического образования и обучения необходимо решить следующие задачи.

Ключевые слова: школа, личность, экология, география, образование, воспитание, компетентность, формирование, контроль, оздоровление, обучение, оценка.

The place and significance of environmental education in the formation of personality through teaching geography at school

Abstract

Relevance. Conservation and rational use of mountain ecosystems and biodiversity of Kyrgyzstan; conservation of forests and pastures; environmental safety and human health, water, soil, air quality, food safety. In teaching geography, it is important to form the thoughts and views of students on the secrets of nature and focus on nature conservation by observing the global laws of planet Earth, the state of atmospheric air, environmental pollution, and the formation of personality. The main significance of environmental education is to gain experience in an emotional-volitional attitude towards the environment and other people. Currently, environmental education is a continuous process of education and training aimed at developing an environmental culture and responsibility for every inhabitant of the planet. To successfully implement environmental education and training, it is necessary to solve the following problems.

Keywords: school, personality, ecology, geography, education, upbringing, competence, formation, control, recovery, training, assessment.

Киришүү

Кыргыз Республикасында билим берүүнүн мазмуну «Билим боюнча мыйзамдарда» билим берүүнүн мазмуну коомдун экономикалык жана социалдык өнүгүүсүнүн бир фактору болуп саналат жана ал инсандын коомдо өз ордун табууну камсыздоого; өз ойлорун ишке ашырууга шарттарды түзүүгө; коомду өнүктүрүүгө; укуктук мамлекетти бекемдөөгө жана өнүктүрүүгө багытталышы керек. Табият таануу бул табият жана анын мыйзамдары жөнүндөгү илимдердин жыйындысы катары адамзаттын руханий маданиятынын ажырагыс жана маанилүү бөлүгү болуп эсептелет [1].

География предметин окутууда экологиялык билим берүүнүн мазмунуна коюлган дидактикалык талаптар:

1) Илимий билимдердин жана экологиялык аң-сезимдин, экологиялык көз-караштын системалары аркылуу;

2) Тиешелүү илим боюнча адамзат топтогон чыгармачыл иш-аракет тажрыйбасы аркылуу;

3) Курчап турган чындыкка (реалдуулукка) болгон мамиле аркылуу;

Экологияга байланыштуу компетенттүүлүктөрдү калыптандырууга акыл иш-аракеттерин өнүктүрүүгө, ошондой эле билимди бекем өздөштүрүүгө көмөк берүүчү акыл иш-аракеттеринин структурасын так билүү зарыл [2]. Экологиялык билим берүүнүн актуалдуулугу экологиянын глобалдуу мүнөзү менен шартталган адамзаттын алдында турган проблемалар жана ансыз аларды чечуунун мумкун эместиги экологиялык жоопкерчиликти, экологиялык маданиятты калыптандыруу [3, 7].

Мисалы, материалды классификациялоо сыяктуу акыл иш-аракетинин структурасында төмөнкү структуралык бирдиктерди бөлүп көрсөтүүгө болот: Адам менен жаратылыштын ортосундагы тыгыз байланыш гана компетенттүү инсанды калыптандырат. Маселен: Асан Кайгы жаратылышты, өсүмдүктөр менен жаныбарларды дайыма коргоого адамдарды үндөп, “Табияттагы бардык жандууларда пайдасыз нерсе болбойт, андыктан баары тең өз күнүн көрсүн”- деп кайрылып, кышында жан жаныбарлардын баарына кыйынчылык түшкөндө:

Куйругу жок, жалы жок,

Кулан байкуш кантти экен?

Боорунда буту жок,

Жылан байкуш кантти экен?

Суда сыздап, сөөгү муздап,

Балык байкуш кантти экен?

Чилде түштү кыш болду,

Суунун бары тоңуп муз болду,

Каз өрдөктөн канча өлдү экен?

Каркыра байкуш кантти экен? жаныбарлар үчүн азап, жүрөгү ооруганы элге дайын.

[4, 5].

Кыргыз элинде, жаш муундарга экологиялык билим берүү жагы эзелтен бери эле таалим-тарбия берүү иштеринин ажырагыс бөлүгү болуп келгендигин, көптөгөн жаныбарлар жана өсүмдүктөр, «ыйык» булактар, таштар, аскалар ж.б. жөнүндөгү легендалар, уламыштар, жомоктор күбөлөндүрүп турат. Кийинки жүз жылдын ичинде, Кыргызстандын жаратылышы географтар, биологдор, топурак таануучулар, ландшафт таануучулар, картографтар, гляциологдор жана башка адистер тарабынан изилденди. Ошол мезгилден тартып табийгый жана мектепте, орто кесиптик окуу жайларда, техникалык жогорку окуу жайлардын окуу пландарында «Жаратылышты коргоо», «Айлана-чөйрөнү сактоо» ж.б. сабактар киргизилген. Башталгыч мектептерде «Мекен таануу» жана «Табият таануу» сабактарын өткөндө, ортоңку жана жогорку класстарда табийгый циклдеги сабактарды (биология, география, химия, физика) өткөндө негизинен экологиялык билимге жакындаган гана түшүнүктөр берилет. Азыркы учурда, экологиялык билим берүүнүн системасы илимий жактан негизделген теориялык жана практикалык

ыкмаларын кеңейтүүнү талап кылат. Экологиялык билим берүүдө бирдиктүү максат, экология боюнча бирдиктүү окуу программалардын, окуу-методикалык адабияттардын болушу зарыл жана профессионал педагогдор керек. Көптөгөн мектептерде окуу планга «Геоэкология» сабагы киргизилген, ар бир мектеп, экологиянын максатын жана милдетин өз алдынча окуп келүшүүдө, башкача айтканда бирдиктүү программа жок. Окуучуларды туруктуу өнүгүү проблемаларын талкуулоого активдүү катыштыруу;- проблемаларды ар кандай көз карашта кароого үйрөтүү; Экологиялык проблемаларды чечүүдө география илими тармактары менен негизги ролду ойнойт:

1. Экологиялык жактан коркунучсуз технологияларды иштеп чыгуу, экологиялык жактан таза продуктуларды жана материалдарды өндүрүү, таштандыларды тазалоонун жолдорун өркүндөтүү проблемалары менен тааныштыруу;
2. Жергиликтүү тоо- кен өнөр жайларынын мисалында айлана-чөйрөнүн булгануу проблемасынын маңызын түшүндүрүү;
3. Айлана-чөйрөнүн айыл чарба менен өнөр-жай өндүрүштөрүнүн калдыктары жана продуктулары менен булгануу деңгээлин төмөндөтүү жолдору менен тааныштыруу;
4. Атмосфераны булгануудан сактоо, жаратылыш чөйрөсүн начарлатуучу факторлорду болтурбоо проблемаларын чечүүгө окуучуларды даярдоо жана алардын экологиялык сабаттуулугун калыптандыруу, ж.б. [6].

Экологиялык тарбиядагы кошумча билим алуунун мүмкүнчүлүгү чон, анткени ал тарбия берүү жана билим берүү процесстеринин тыгыз байланышын камсыз кылат, класстан тышкары жана мектептен тышкары окуу материалдарын өздөштүрүүнү багыттайт. Экологиялык проблемаларга географиялык баа берүү, экологиялык проблемаларды чечүүдө, географиялык көз караштын ролу. Жер шарында болгон нерсенин баары: топурак, суу, аба ууланып, жашоо шарты кыйындатууда. Кислоталык жаандар, дүйнөлүк жылуулануу, озон катмарынын жукарышы экологиялык көгөйлөрдүн негизин түзөт.

Глобалдуу экологиялык проблемалар төмөнкүлөр:
Токой ресурстарынын азайышы
Парниктик эффект
Озон катмарынын жукарышы
Кычкыл жаандар
Тынчтык (согушту болтурбоо)
Фотохимиялык смог
Окандардын булганышы
Табийгый ресурстарынын түгөнүшү.

Дүйнөдөгү кычкылтектин балансынын бузулушунун натыйжасында жаныбарлардын, канаттуулардын өсүмдүктөрдүн айрым түрлөрү жер бетинен такыр эле жоголуп кетсе, айрымдары жоголуу коркунучунда туруп, “Кызыл китепке “ киргизилген. Демек географиялык билим жаратылыштагы көптөгөн закон ченемдүктөрдү тактоодо, экологиялык проблемаларды чечүүдө жардам берет. Экологиялык негиздерин, экологиялык факторлорун, Климаттык факторлор – бул климатты калыптандырган жана тирүү организмдерге таасирин тийгизүүгө касиети жеткен факторлор (жарык, температура, нымдуулук, атм. басым). топурактын өсүмдүктөргө тийгизген касиеттери, рельефтин өзгөчөлүгүнүн жана мүнөзүнүн организмдердин жашоосуна тийгизген таасири, суунун жана чөйрөнүн физикалык факторлорунун организмдердин жашоосуна тийгизген таасири. Экологиялык проблемаларды чечүүдө, географиялык чөйрөнүн, география илиминин, географиялык көз караштын ролу чоң.

Абанын булгануу даражасына аба ырайынын тийгизген таасирин айтсак: Азыркы учурдагы глобалдык климаттын өзгөрүшүнүн үч жолу бар:

1) Атмосферадагы көмүр кычкыл газынын көбөйүшү; -2) Адам баласы пайдаланган энергияны өндүрүүнүн көбөйүшү; 3) Атмосфералык аэрозолдун концентрациясынын артышы.

Экологиялык билим берүүнүн мазмуну: Табият, коом, ой жүгүртүү техника, иш аракет ыкмалары жөнүндөгү билимдерди өздөштүрүү. Интеллектуалдык жана практикалык билгичтик, көндүмдөргө ээ болуу. Чыгармачыл иш аракеттердин тажрыйбасына ээ болуу. Айлана чөйрөгө, башка адамдарга эмоционалдуу, эрктүү мамиле кылуу тажрыйбасына ээ болуу. Азыркы учурда экологиялык түшүнүк - планетанын ар бир жашоочусунун экологиялык маданиятын, жоопкерчилигин калыптандырууга багытталган окутуу жана тарбиялоодогу үзгүлтүксүз процесс болуп саналат. Экологиялык билим берүүнү жана тарбиялоону ийгиликтүү ишке ашыруу үчүн төмөнкү иштерди аткаруу керек.

а) Илимий изилдөөлөрдүн жана эксперименттердин жардамында: Зарыл окуу китептерин, колдонмолорду, методикалык материалдарды жана техникалык каражаттарды түзүү жана даярдоо;

в) «Экологиялык мамиле» бардык билим берүү системасын камтыгандай кылып, бардык дисциплиналар боюнча программаларга жана окуу китептерине өзгөртүүлөрдү жана кошумчаларды киргизүү.

в) Экологиялык билим берүүнүн стратегиялары жөнүндөгү дискуссиялык суроолордун бири болуп экологиялык билим берүүнү методикалык жактан уюштуруу проблемасы саналат [2].

«Экология» предметинин мазмуну өз-ара татаал аракеттенишүүнүн түрлөрү жөнүндөгү билимдерди бириктирет: (экологиялык-географиялык, экологиялык-геологиялык, биосфералык, социалдык-экологиялык). Алар окуучулардын экологиялык маданиятын калыптандыруунун логикасын аныктайт жана беш мазмундук тизмекке топтолгон:

1. Экологиянын түптөлүшү, анын негизги түшүнүктөрү жана методдору;
2. Геосфера - глобалдуу экосистема (глобалдык экология);
3. Биосферанын экосистемасы, экосистемадагы популяция жана организм (биологиялык экология);
4. Адам экосистемада; антропоэкосистемалар (адамдын экологиясы);
5. Адамзат биосферада: социоэкосистемалар (социалдык экология) [3].

Ал эми география предметтин мектепте алып карасак сааттар кыскаршы да экологиялык маданияттуулукка болгон көз карашыбыз деп атайбыз.

1) 6-класс. Жалпы физикалык географиясында. (68саат) жумасына 2-саат окутулат. Окуп-үйрөнүүдө географиялык координаталардын чекитин градусдук торчонун жардамы менен аныктоого машыгуу.

2) 7-класс. Материктердин жана океандардын географиясында: (68саат) жумасына 2-саат окутулат. Материктердин климаттарынын типтерин аныктоо; материктердин жана океандардын экологиялык абалы жөнүндө окумуштуулардын изилдөө иштерин үйрөнүү.

3) 8-класс. Кыргыз Республикасынын физикалык географиясында. (68саат) жумасына 2-саат окутулат. Физикалык-географиялык абалын, рельефин, климаттын, ички сууларын, органикалык дүйнөсүн, рельефтин типтерин жана анын формаларын аныктоого, кен байлыктардын жайгашуу аймактарын билүүгө машыгуу көнүгүүлөрүн аткарууга;

4) 9-класс. Кыргыз Республикасынын экономикалык-социалдык географиясында. (68саат) жумасына 2-саат окутулат. Экономикалык-социалдык абалын, калкын, өнөр-жайын, айыл чарба, өндүрүш аймактарынын, Кыргызстандын жана дүйнөнүн экологиялык маселелери боюнча салыштыруу жана иликтөө иштерин өз алдынча аткаруу. маселелерди чечүүгө.

5) 10-класс. Дүйнөнүн экономикалык социалдык, саясий географиясында. (34саат) жумасына 1саат окутулат. Дүйнөнүн экономикалык-социалдык абалын, калкын, өнөр-жайын, айыл чарба, транспорттун, эл аралык байланыштарды окуушат.

б) 11-класс. Геоэкология жана жаратылышты пайдалана билүү. (34саат) жумасына 2-саат окутулат. Жер планетасынын глобалдык мыйзамдарын закон ченемдүүлүктөрүн, глобалдуу экологиялык проблемаларын, жер ресурстарын жакшыртууну пайдалануусу, жер жөнүндө закондорду, суу ресурстарын сарамжалдуу пайдаланууну, атмосфералык абанын абалын, булганышынбайкоо, таштандыларды кайра иштетүүнү, Кыргызстандын геоэкологиялык абалын, экологиялык кризистин алдын алуу же чыгуу себептерин үйрөнүшөт.

Корутунду

Жыйынтыктап айтканда макалада географияны окутуу аркылуу инсанды калыптандыруудагы экологиялык таалим жана тарбия берүүнүн орду жана мааниси айтылып сунуштар берилди.

1. Экологиялык билим жана тарбия берүү аркылуу экологиялык аң-сезимдүү жеке инсанды жана коомдук маданиятты калыптандыруу.
2. Жалпы коомчулукта экологиялык көз карашты илимий жана практикалык билимдин бирдиктүүлүгүнүн негизинде калыптандыруу өзүнүн ден-соолугуна, эмоционалдык-баалоо мамилесине, айлана-чөйрөгө, турмуш-тиричиликтин сапатын жогорулатууга, адамдын керектөөлөрүн камсыз кылууга жана жоопкерчиликтүү болууга тарбиялоо.
3. Биологиялык тең салмактуулуктуу сактоодо экологиянын ролун тактоо жана ага баа берүү.
4. География сабагында окуучулардын дүйнөгө болгон көз карашын калыптандыруу менен экологиялык аң-сезимин өстүрүү.
5. География предметин окутуу аркылуу окуучулардын экологиялык билимдерин өркүндөтүүнүн азыркы күндөгү абалын аныктоо.

Адабияттар

1. Мамирова, К.Н., Шакенова Т.К. (2021). Содержание курса естествознания в системе преподавания высшей школы. *Вестник Ошского государственного университета*, №1-2, сс. 105-113. DOI: 10.52754/16947452_2021_1_2_105. EDN: DZCUQQ.
2. Клейн Е.С. Экологическое образование в школе // *Проблемы педагогики*. 2017. №9 (32). С. 18-20.
3. Дроздова М.В. Экологическое образование - основа экологического благополучия // *Таврический научный обозреватель*. 2016. №1-3 (6). С. 127-130.
4. Зулушова А.Т, География мугалимдерине кесиптик даярдоонун экологиялык багыттуулугун күчөтүүнүн негиздери. *Вестник ОшГУ*. – 2015. – С. 41-44. ISBN 9967-03-030-5.
5. Чоров М.Ж., Иманалиев Ч., Нарбеков Ш.Ш. Кыргызстандын жаратылышы жана экологиялык маселелер. Бишкек. 1999. 221-б.
6. Зулушова А.Т, Экологиялык проблемаларды чечүүндө география илиминин ролу., *Жусуп Баласагын атындагы КНУнун - жарчысы* 2014ж, 154-157стр.
7. Орозалиева, Н.С. (2023). Ош мамлекеттик университетинде профилдик эмес багыттырда экологиялык билим берүүнүн актуалдуулугу. *Вестник Ошского государственного университета. Химия. Биология. География*, 1(2), 8-12. [https://doi.org/10.52754/16948688_2022_1\(2\)_2](https://doi.org/10.52754/16948688_2022_1(2)_2). EDN: QEEUKY.